

РОЗДІЛ 8

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

УДК 343.4:616-01/09

ОКРЕМІ ЗЛОЧИННІ СПОСОБИ ОТРИМАННЯ ДОНОРСЬКОГО МАТЕРІАЛУ

Віхров В.В.,

к.ю.н., доцент кафедри кримінально-правових дисциплін

Дніпропетровський гуманітарний університет

Характеризуються злочинні способи отримання донорського матеріалу та певний порядок протиправних дій і операцій, що детерміновані загальним мотивом. Запропоновано групування злочинних способів за наближеністю до моменту втручання в організм.

Ключові слова: трансплантація, злочинні способи отримання донорського матеріалу.

Вихров В.В. / ОТДЕЛЬНЫЕ ПРЕСТУПНЫЕ СПОСОБЫ ПОЛУЧЕНИЯ ДОНОРСКОГО МАТЕРИАЛА / Днепропетровский гуманитарный университет, Украина

Характеризуются преступные способы получения донорского материала и определенный порядок противоправных действий и операций, которые детерминированы общим мотивом. Предложена группа преступных способов по приближенности к моменту вмешательства в организм.

Ключові слова: трансплантация, преступные способы получения донорского материала.

Vikhrov V.V. / SOME CRIMINAL WAYS OF OBTAINING DONOR MATERIAL / Dnipropetrovsk Humanitarian University, Ukraine

The practical need to provide in Ukraine constitutional rights to security, life and health is determined by the occurrence and development of negative phenomena that are accompanied by the development of technology of transplantation of organs and tissues against the background of the shadow economy and the commercialization of medicine of XX century. To obtain large profits from criminal activities associated with transplantation including «trafficking of human beings» is determined by the spread of new forms of dangerous deviant behavior.

Thus, the set of analyzed methods of obtaining donor material is both illegal actions of certain procedures and operations that determined the overall motif. This allows us grouping them by proximity to the time of intervention in the body into the following types:

1) illegal medical «activities associated with transplantation». This definition, provided by the Law «On Transplantation of Organs and Other Human Anatomic Material», according to criminological concepts of criminal behavior determines the model of the objective side of relevant elements of crime. However, because of ambiguous formulation of the Art. 143 of the Criminal Code of Ukraine, illegally obtaining organs or tissues of humans for the purpose of transplantation, in combination with the violation of legally determined procedure of transplantation of human tissue, scientists suggest qualifying it as a set of offenses provided by Part 1 and Part 2, Art. 143 of the Criminal Code. Trading organs or tissues by the person, who received them from by compulsion or deception, should be qualified according to p. 2 or p. 3 of Art. 143 and p. 4 of Art. 143 of the Criminal Code of Ukraine. Of course, foregoing applies to Art. 144 of the Criminal Code, which has no practice of application;

2) «exercise of another related activities». It creates the objective side of the crimes provided for in the other articles of the Criminal Code of Ukraine and should ideally be qualified according to relevant part of Art. 143 or 144. Indeed, «if the offense is committed in a third form ... acts of the guilty person should be additionally treated according to the relevant part of Art. 143 or Art. 144, in some cases with reference to Articles 14, 15, 27». However, not all scientists support this view.

Key words: transplantation, criminal ways of obtaining donor material.

Практичну потребу у забезпеченні в Україні конституційних прав людини на безпеку, життя та здоров'я визначає виникнення та розвиток негативних явищ, які супроводжуються розвитком у ХХ столітті технологій трансплантації органів і тканин на фоні гінізації економіки й комерціалізації медицини. Можливість отримати великі прибутки від злочинної діяльності, пов'язаної з трансплантацією, зокрема «бізнесу живого товару», детермінує поширення нових форм девіантної небезпечної поведінки.

Злочинність є системним утворенням із внутрішньою структурою, тому злочинна діяльність також має ієрархічну побудову, в якій «нижчий її рівень розглядається як спосіб реалізації вищого» [1, с. 3]. Безумовно, вона вчиняється у певний проміжок часу. Тому доцільно визначити лінійну та вертикальну структуру злочинної діяльності, пов'язаної з трансплантацією [9, с. 8].

Отже, лінійна будова (часова) злочинної діяльності, пов'язаної з трансплантацією, складається з трьох взаємопов'язаних, але самостійних у просторі та часі, суспільно небезпечних форм отримання та використання донорського матеріалу, що вчиняються на порушення Закону про трансплантацію.

Вертикальна (ієрархічна) будова цієї злочинної діяльності складається з трьох елементів поведінки правопорушника: операція – діяння – діяльність.

Суспільна небезпека незаконної діяльності, пов'язаної з трансплантацією, визначається способами досягнення злочинного результату. Поєднання криміналістичної та кримінально-правової теорій дає можливість встановити зміст поняття «спосіб» злочину.

Варто зазначити, що згідно Рамкового рішення Ради Європи про торгівлю людьми від 22 січня 2001 року, зловживання владою або вразливим становищем слід вважати ситуацію, в якій особа не має іншої реальної та прийнятної альтернативи, крім однієї – погодитись на зловживання [10, с. 50].

Специфіка незаконної діяльності, пов'язаної з трансплантацією, полягає в тому, що до вчинення передбачених ст. 143 КК України діянь (порушення встановленого законом порядку трансплантації), здійснюється додатковий акт допоміжного, полегшуючого характеру, що має ознаки певного складу злочину.

Це – злочинна операція, що стосовно до основного злочинного діяння є окремим злочином. Як указується науковцями, «деякі дії, що складають злочинну діяльність, можуть виходити за межі відповідного складу злочину», тому «кожен спосіб вчинення злочину може мати свої способи» і не завжди співпадає з діянням [11, с. 12, 31, 40, 44]. Отже, доцільно розглядати злочинну операцію як спосіб

вчинення незаконного діяння, а діяння – способом вчинення злочинної діяльності. Крім того, для злочинної діяльності характерна можливість трансформації мети, мотивів і способів злочину.

Метою статті є аналіз питань, пов'язаних за змістом статей КК України, які встановлюють відповідальність за порушення правил діяльності у сфері трансплантації. Предметом розгляду цього наукового дослідження слід вважати суспільно небезпечну незаконну діяльність, пов'язану з трансплантацією.

Аналіз злочинних способів отримання донорського матеріалу дає можливість виокремити способи, що найчастіше використовуються та які сприяють вчиненню та приховуванню злочинів, а саме: укладання комерційних угод стосовно донора чи його трансплантатів (торгівля); їх контрабанда; кримінальний аборт; підробка документів і службове підроблення; наруга над трупом, умисне вбивство. Цей перелік не є вичерпним, як вказують представники правоохоронних органів, до злочинних способів отримання донорського матеріалу можна додати: неналежне виконання професійних обов'язків або зловживання службовим становищем; викрадення людини; угоди щодо людини (торгівля донорами чи органами або тканинами для трансплантації); ненадання допомоги хворому; доведення до самогубства. Розглянемо окремі злочинні способи отримання донорського матеріалу

Умисне вбивство.

Як спосіб отримання трансплантатів, який може бути кваліфікований як злочин, передбачений ст. 115 КК України, позбавлення життя людини є найбільш тяжким злочином проти особи. Він підвищує небезпеку днянь, передбачених ст. 143 КК України, адже при широкому запровадженні у лікувальну практику трансплантації він уявляє серйозну небезпеку для кожного члена суспільства в умовах дефіциту гомотрансплантатів. У 2000 році, наприклад, у Ємені було заарештовано групу осіб, члени якої позбавили життя більше 100 жінок з метою видалення їх органів (серця, селезінки, печінки, підшлункові залози) для продажу та готувались здійснити з цією метою вбивство ще 90 інших жінок [12, с. 4].

Вбивство з метою отримання та подальшого використання органів або тканин людини для пересадки – це допоміжна дія злочинної діяльності, яку влучно класифікував І. І. Горелік. Її різновидами є:

1) вбивство, вчинене за межами медичного закладу близькою реципієнту людиною або за його підмовою найманною особою. Цей вид позбавлення життя донора сам автор умовно назвав «вбивство на вулиці» [2, с. 78]. На підтримку цієї думки свідчить здійснений нами аналіз літератури про новітні технології пересадки, які в сукупності з навколишніми обставинами зумовлюють можливість незаконного використання людини в якості донора. Зокрема, катастрофи. Наприклад, матеріали кримінальної «львівської» справи стосовно лікарів, які використовували жертв вуличних автокатастроф;

2) вбивство, вчинене лікарем в лікувальному закладі. Позбавлення життя з метою взяття анатомічного матеріалу людини для трансплантації тісно пов'язане з фальсифікацією причин смерті потенційного донора. Складним для кваліфікації є момент розмежування цих діянь лікарів з тими, при яких лікарі максимально скорочують час отримання органів з метою його збереження від наслідків теплової шемії та констатують СМ у момент, коли ще б'ється серце. Серед перших до кримінальної відповідальності було притягнуто «піонера» пересадки серця у США, лікаря Шамуея, тому що адвокати вбивць заявили, що жертв злочину, яких він використав як донорів серця позбавлено життя не їх підзахисними, а трансплантологом [3, с. 124].

Отже, слід негативно відповісти на питання про логічність введення до передбачених у КК України складів

злочинів кваліфікуючої ознаки «з метою отримання або використання трансплантату». Це, певно, допомагає віддзеркалити у кримінальному законі підвищену небезпеку злочинів у сфері трансплантації, але створення кримінального закону лише з цією метою недоцільно.

Підроблення чи знищення документів.

Деякі документи безпосередньо складаються з метою досягнення злочинного результату або приховування скоєного злочину, зокрема – медичні.

Завдяки своїм професійним знанням лікар фальсифікує діагноз, анамнез або некролог, передусім оформляє хибні причини смерті при вбивстві донора або надає недостовірну інформацію про фактичний діагноз і анамнез його хвороби. Підроблення документів, яке пов'язано з оформленням згоди на видалення трансплантатів як за життя, так і після смерті донора, чи приписки у «листах очікування», які встановлюють чергу на пересадку, що вчинюються до отримання трансплантатів, можливо кваліфікувати за ст.ст. 366 і 377 КК України.

Показовою є кримінальна справа про вбивство донора заради видалення його органів у лікарні Ізраїлю. Так, громадянин України, В. О. Бабій, виїхав 25 травня 1999 року на працевлаштування в Ізраїль і потрапив у кінці липня на завод металевих конструкцій; 14 липня 2001 року зателефонував в Україну та попросив дружину передати його паспорт роботодавцями, що поточного місяця збиралися в Україну. Проте, 16 липня потерпілий додому не передзвонив, а спроби дружини зв'язатися з ним по мобільному телефону були безрезультативні. 18 липня колеги чоловіка повідомили, що в нічну зміну 15 липня він (її чоловік) разом із п'ятьма колегами отримали харчове отруєння, та, не дивлячись на нудоту, запаморочення та болі у шлунку, В. О. Бабій залишився працювати до ранку 16 липня, доки не втратив свідомість. Менеджер відвіз його в Єрусалим у клініку, в якій він помер через 4 доби, не приходячи у свідомість.

Лише 24 липня тіло В. О. Бабія було доставлено до міста Києва, але його дружина 2,5 години не могла забрати вантаж, оскільки він не мав обов'язкових супровідних документів, а саме: акту про скрес, анамнезу хвороби та паспорта. Це та зміст наявних документів поставили під сумнів природний характер смерті.

У результаті судово-медичної експертизи у місті Києві виявлено, що грудина була розрізана, а потім зведена металевим дротом. А порожня навколосерцева сумка та відсутність первинних медичних документів вказують, що втручання до тіла було здійснене з метою видалення серця померлого. Хоча саме ці причини змусили надати висновок українських експертів про неможливість встановити причини смерті В. О. Бабія, вони зазначили фальсифікацію діагнозу смерті з ізраїльської сторони, яка причинно вказала пошкодження мозку внаслідок метональної інтоксикації. Відомо, що 20 грам метанолу позбавляють людину життя протягом 30 хвилин, а В. О. Бабій не вживав спиртного та помер у лікарні після 8 годин праці. Крім того, в Україні неможливо було здійснити токсикологічне дослідження трупу на наявність у крові метилового спирту та метаболітів у зв'язку з його бальзамуванням. Водночас, у медичній картці В. О. Бабія під час слідства виявлено підроблення підпису його дружини на документі, що надає право на безкоштовне видалення серця померлого як донорського, адже вона жодного разу не перетинала кордон України [15, с. 6].

Злочинний професійно приховали реальну причину смерті, але припустили помилку при підробці документів, оскільки метанол у крові людини заперечує її використання як донора.

Неналежне виконання професійних обов'язків.

У приклад можливо навести прецедент у лікарні міста Єкатеринбург. Як повідомлялося, у серпні 2000 року співробітники швидкої допомоги привезли у лікарню особу з не-

ушкодженими внутрішніми органами, якій було поставлено діагноз СМ і вирішено використати як донора. Належне медичне обстеження донора здійснено не було, тому внаслідок недбалості лікарів при трансплантації нирки реципієнта було заражено вірусом імунодефіциту людини (хворобою донора, від якої сталася його біологічна смерть) [16].

Якщо в Україні будуть виявлені зазначені у прикладах діяння, здійснені для отримання трансплантатів, заподіяні ними шкідливі наслідки реципієнту слід кваліфікувати за ст. 140 КК України «Неналежне виконання професійних обов'язків медичним або фармацевтичним працівником» (аналогічно за ст.ст. 131, 137, 141 КК України).

Кваліфікація необгрунтованої пересадки, тобто без згоди реципієнта чи всупереч його незгоди, яка маловірогідна з огляду на дефіцит органів і може бути здійснена лікарем лише з експериментальною метою, має здійснюватися за ст. 142 КК України «Незаконне проведення дослідів над людиною».

Ненадання допомоги хворому.

Незастосування реаніматологом обов'язкових заходів підтримки життя особі, яка внаслідок отриманої травми перебуває у стані клінічної смерті, з метою прискорити його смерть і використати як донора для трансплантації кваліфікуються як злочин, передбачений ст. 139 КК України. Ступінь суспільної небезпеки таких діянь, як ми вважаємо, дорівнює тій, що притаманна вбивству, яке вчиняється шляхом взяття трансплантату.

Певні автори з питань ненадання реанімаційної допомоги особі, внаслідок якого сталася смерть, дотримуються тієї позиції, що злочинними ці діяння можливо визнати лише при створенні винних умов настання смерті. Вона аргументується тим, що вбивство неможливо вчинити шляхом бездіяльності. Хоча цілком справедливо вважається, що для вбивства необхідні активні, вольові та цілеспрямовані акти заподіяння фізичної шкоди організму людини, ми дотримуємося такого наукового погляду, що можливо досягти цього злочинного результату шляхом посередньої бездіяльності, за допомогою сторонніх сил [13, с. 228]. Наприклад, патологічних процесів, які викликані асфіксією.

У Всесвітньому звіті про злочинність указується, що зареєстровано факти видалення роговиць із органів зору тих пацієнтів, які перебувають у стані клінічної смерті на підставі сфабрикованих сканограм мозку [4, с. 48].

Зловживання службовим становищем.

Їх слід кваліфікувати за ст. 364 КК України. Оскільки вище нами наводилися такі діяння, що були вчинені у Львівській області, наведемо приклади аналогічних діянь у країнах СНД. Управлінням інформації та суспільних зв'язків Генеральної прокуратури РФ повідомлялося про зловживання службовими повноваженнями з метою отримання трансплантатів і їх продажу. Так, у квітні 2004 року було порушено кримінальну справу за ознаками злочину, передбаченого ч. 3 ст. 285 КК РФ «Зловживання посадовими повноваженнями». Посадові особи муніципального закладу охорони здоров'я міста Хабаровська шляхом використання службових повноважень здійснювали продаж нирок і їх постачання в інші медичні установи протягом 6 років і отримали прибуток на загальну суму 10000 євро. Вони вимагали хабарі за лікування трансплантацією всупереч інтересам служби, оскільки пацієнти мають конституційне право на безкоштовну медичну допомогу в муніципальних установах охорони здоров'я.

Угоди щодо використання людини (торгівля людьми тощо).

Ще на початку ХХ ст. торгівля жінками й дітьми набула великих розмірів і поширення. За свідченням міжнародних експертів, торгівля людьми за розміром прибутків посідає третє місце після торгівлі наркотиками та зброєю [19, с. 26-28]. Співробітники відділу боротьби з торгівлею людьми Департаменту карного розшуку свідчать, що ціна однієї проданої людини від 200 до 5000 доларів [179].

У ч. 3 ст. 149 КК України передбачено відповідальність за продаж, іншу оплатну передачу людини, а так само здійснення стосовно неї будь-якої іншої незаконної угоди з метою отримання органів або тканин потерпілого для трансплантації чи насильницького донорства. Цей злочин науковцями визначається як «...найбільш небезпечний вид цієї діяльності» [20, с. 214].

Водночас, більш широким за змістом поняттям у порівнянні з торгівлею є укладання будь-яких інших угод стосовно людини. Наприклад, угода щодо передачі трансплантатів шойно народженої дитини чи купівлі-продажу донорського матеріалу. Можна погодитися з думкою В. О. Іващенко, що «торгівля передбачає лише купівлю-продаж і не охоплює вчинення будь-яких інших угод, у тому числі й щодо людини, пов'язаних із її незаконною передачею чи заволодінням» [6, с. 24]. Наприклад, такі як пропозиція продати одну з нирок.

За певними оперативними даними, найчастіше їх отримують громадяни України, які перебувають на заробітках або прибувають у Туреччину.

Наприклад, у січні 2004 року прокуратурою Харківської області за ч. 3 ст. 149 КК України була порушена кримінальна справа за фактом продажу органів неповнолітніх із України (м. Харків) у Німеччину (м. Нюрнберг).

У пресі часто повідомляється про подібні злочини. Так, у 2000 році Центр кримінологічних досліджень Латвії надав інформацію про те, що понад кілька сотень неповнолітніх громадян країни продано на Захід за ціною від 14000 до 30000 доларів [21, с. 6]. В Албанії, наприклад, порушено кримінальну справу стосовно подружжя за фактом продажу за 5000 євро 3-річного сина в якості донора італійській групі торговців людьми [22, с. 8].

Що стосується торгівлі жінками, то водночас з існуючими її формами – рабство і заняття проституцією [23, с. 173,174], аналіз сучасної криміногенної ситуації дає можливість вказати на існування й такої форми, як продаж жінок і дітей як донорів, зокрема – вагітних і ненароджених.

Єдиного погляду на кваліфікацію торгівлі людьми з метою використання органів або тканин потерпілого для трансплантації немає. Ряд авторів вважає, що торгівля людьми з наступним взяттям у людини органів і тканин для трансплантації ч. 3 ст. 149 КК України повністю охоплюються. На наш погляд, торгівля донорами і трансплантатами – це дві різні угоди, тому продаж особи для трансплантації, яка призведе до смерті кваліфікується за сукупністю злочинів ч. 3 ст. 149 і особливно у вининні передбаченого п. 6 ч. 2 ст. 115 КК України злочину [6, с. 32-33].

Доведення донора до самогубства чи замах на цей злочин.

Доведення до самогубства донора з метою отримання його органів або інших анатомічних матеріалів, які слід кваліфікувати за ст. 120 КК України, на наш погляд, можливо досягти шляхом шантажу (ч. 1 цієї статті) чи, якщо воно вчинюється щодо особи, яка перебувала в матеріальній або іншій залежності від винуватого (ч. 2 цієї статті). Не можна погодитися з думкою І. І. Гореліка, що найбільш ймовірними шляхами довести потенційного донора до самогубства з метою отримання трансплантату – це підбурювання та сприяння самогубству [2, с. 61]. Адже такий вплив передбачає тривалий процес впливу на свідомість особи, який необов'язково призведе до очікуваного результату. Хоча, у такий спосіб можливо примусити особу надати згоду на донорство для трансплантації.

Шахрайство.

Міжнародна практика боротьби зі злочинністю вказує, що ця категорія злочинів є досить поширеною і, водночас, високо латентною внаслідок медичної специфіки. Так, у результаті застосування кримінальних заходів у справах, пов'язаних із злочинами у сфері охорони здоров'я протягом одного року, федеральні прокурори органів юстиції

США склали 371 обвинувальний акт і притягли до відповідальності 396 осіб, чим за підрахунками Федеральних органів охорони здоров'я при щорічних збитках від злочинності на суму до 100 мільярдів доларів, судовими постановами, полюбовними угодами та адміністративними штрафами було стягнуто на користь держави понад 524 мільйона доларів. Крім того, у медичні траст-фонди було повернуто понад 370 мільйонів доларів [7].

В Україні не приділяється уваги шахрайству у сфері охорони здоров'я. Відсутність офіційних даних про нього обумовлює використання аналогії судово-слідчої практики інших країн. Наприклад, діяння, вчинені службовою особою суб'єкта господарської діяльності, що заповділяли велику матеріальну шкоду, слід кваліфікувати за ч. 2 ст. 222 чинного КК України. У 2001 році прокуратурою міста Москви порушена кримінальна справа стосовно бухгалтера шпиталю, гр. Альбрекової, яка вчинила 30 епізодів шахрайства з отриманням грошей на загальну суму 3000 доларів за безкоштовно здану донорами кров. У звітних бланках про здавання крові донори підписом засвідчували факт її експлантації, та не всі закреслювали графу щодо наданої компенсації. Це сприяло отриманню винною власноруч суми (фальсифікації документів).

Таким чином, сукупність аналізованих способів отримання донорського матеріалу є водночас певним порядком протиправних дій і операціями, що детерміновані загальним мотивом. Це дозволяє нам угрупувати їх за наближеністю до моменту втручання в організм на такі види:

1) незаконна медична «діяльність, яка пов'язана з трансплантацією». Ця дефініція, що передбачена Законом про трансплантацію, згідно з кримінологічним уявленням про злочинну поведінку визначає модель об'єктивної сторони відповідного складу злочину. Однак, через те, що законодавцем вона сформульована у ст. 143 КК України не так, незаконне отримання органів або тканин у людини з метою їх трансплантації, що поєднане з порушенням встановленого законом порядку трансплантації органів або тканин людини, науковці пропонують кваліфікувати як сукупність злочинів, передбачених у ч. 1 і ч. 2 ст. 143 КК України. А здійснення торгівлі органами чи тканинами особою, що їх отримала від людини шляхом її примушування чи обману, кваліфікувати за сукупністю ч. 2 або ч. 3 ст. 143 і ч. 4 ст. 143 КК України. Звичайно, викладене стосується ст. 144 КК України, яка не має практики застосування;

2) суміжна з медичною протиправна діяльність, яка опосередковано пов'язана з трансплантацією, яку законодавець називає «здійснення іншої, пов'язаної з нею діяльності». Вона створює об'єктивну сторону складів злочинів, які передбачено в інших статтях КК України та в ідеалі мають кваліфікуватися за сукупністю їх з відповідною частиною ст. 143 або 144. Адже, «якщо злочин вчиняється у третій формі, ...дії винного додатково мають кваліфікуватися за відповідною частиною ст. 143 чи ст. 144 з посиланням в окремих випадках на ст.ст. 14, 15, 27». Хоча не всі науковці підтримують цю думку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Романов С. Ю. Обман як спосіб злочинної діяльності : автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук за спец. : 12.00.08 «кримінальне право та кримінологія ; кримінально-виконавче право» / С. Ю. Романов // Університет внутрішніх справ. – Х., 1998. – 16 с.
2. Горелик И. И. Правовые аспекты пересадки органов и тканей / И. И. Горелик. – Минск : Выш. шк., 1971. – 92 с.
3. Зильбер А. П. Трактат об эвтаназии / А. П. Зильбер. – Петрозаводск : ПетрГУ, 1998. – 464 с.
4. Основы борьбы с организованной преступностью : Монография / Под ред. В. С. Овчинского, В. Е. Зминова, Н. П. Яблокова. – М. : Инфра-М, 1996. – 398 с.
5. Мислива О. О. Проблеми кримінального захисту трансплантології. Склад злочину / О. О. Мислива // Держава і право : Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. – Випуск 12. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. – С. 476–480.
6. Іващенко В. О. Торгівля жінками та дітьми (кримінологічні та кримінально-правові аспекти боротьби). Монографія / В. О. Іващенко. – К. : Атіка, 2004. – 112 с.
7. Health Care Fraud Investigation Training Program September 25-29, 2000 // Навчальна програма розслідування шахрайства в сфері охорони здоров'я. Харків, Україна. Міністерство фінансів США : Федеральний правоохоронний начальний центр. – 100 с.
8. Десятникова И. Удалив жительнице Свалявы почку, врачи Львовской областной больницы даже не сообщили ей об этом / И. Десятникова, Я. Шапочка // Факты (Львов–Киев). – 2001. – 17 августа.
9. Рік позаду : протистояння криміналітету більш жорстке і маневрене. Звіт МВС перед українським народом // Міліція України. – 2003. – № 1 (вкладиш).
10. Зелінський А. Ф. Корислива злочинна діяльність / А. Ф. Зелінський, М. Й. Коржанський. – К. : Генеза, 1998. – 144 с.
11. Хавеман Р. Огляд законодавства про боротьбу з торгівлею людьми в Україні / Р. Хавеман, М. Вейерс. – К. : Київська книжкова фабрика, 2001. – 95 с.
12. Панов Н. И. Уголовно-правовое значение способа совершения преступления. Учебное пособие / Н. И. Панов. – Харьков : Харьковский юридический институт, 1984. – 112 с.
13. Лихолоб О. В. Вбивство з метою використання органів і тканин потерпілого / О. В. Лихолоб // Держава і право : Зб. наук. праць. Юрид. і політ. науки. – Випуск 14. – К. : Ін-т держ. і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. – С. 467–472.
15. Бородин С. В. Преступления против жизни / С. В. Бородин. – СПб. : Юридический центр Пресе, 2003. – 467 с.
16. НЦБ Интерполу в Україні від 28 січня 2002 року.
17. Про охорону дитинства : Закон України від 26 квітня 2001 року // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 30. – Ст. 142.
18. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України. – 2-ге вид. / Відп. ред. С. С. Яценко. – К. : А.С.К., 2002. – 968 с.
19. Про затвердження нормативно-правових документів з питань трансплантації : Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 25 вересня 2000 року № 226 // Офіційний вісник України. – 2000. – № 42. – Ст. 1804.
20. Гуторова Н. О. Проблеми кримінальної відповідальності за торгівлю жінками, вчинену організованими групами / Н. О. Гуторова // Вісник ун-ту внутр. справ. – 1999. – С. 26–28.
21. Косий М. Чутки про торгівлю органами занадто перебільшені / М. Косий // Голос України. – 2004. – № 39. – 28 лютого.
22. Латвійська дитина коштує від 14 до 30 тисяч доларів // Іменем Закону. – 2000. – 18 січня.
23. Снегирев Ю. Детоторговцы / Ю. Снегирев // Комсомольская правда в Украине. – 2000. – 4 апреля.